

КАМЕН РИКЕВ

Университет „Мария Кюри-Склодовска“ – Люблин

✉ rikev@umcs.pl

КЪМ ЕДНА ВЪЗМОЖНА ИСТОРИЯ НА БАЛКАНСКИТЕ ЛИТЕРАТУРИ

Kamen Rikev

Marie Curie-Sklodowska University – Lublin

✉ rikev@umcs.pl

TOWARDS A POSSIBLE HISTORY OF BALKAN LITERATURES

The paper offers several preliminary considerations towards constructing a common history of Balkan literatures. Without disputing sceptic opinions on such an endeavour, it highlights basic challenges faced by literary historians. In determining the territorial scope of the region in view of its literary development, the author accepts the widest possible range – the territories of contemporary Bulgaria, Greece, European Turkey, Albania, Romania and former Yugoslavia. In terms of the starting point and the periodization of literary phenomena, the author acknowledges several options and suggests the foundation of Constantinople (330) as a conditional boundary, after which literary processes can be reviewed in the period of Byzantine domination, the period of Ottoman domination, the age of national revivals, and the modern period. The paper questions the criteria of literariness (of literature as an art) and fiction as unproductive in the Balkan context and proposes the incorporation of texts without genre restrictions. The historiographical approach, on the other hand, should aim at a general consensus between representatives of local and non-Balkan traditions, as well as at the simultaneous consideration of national and supranational perspectives in the literary processes of the region.

Keywords: Balkan literatures, literary history, theory of literature, national literatures, Balkan cultural heritage

---

Не подлежи на никакво съмнение, че като територия и ментална категория днес Балканите дължат своята популярност на войните и политическите конфликти от XX в., както и на паметта за присъствието на Османската империя в Европа. В същото време, изглежда, хуманитаристиката не проявява особена чувствителност към очевидния дисбаланс: срещу немалкото издания на всеобхватна или съвременна история на Балканите липсват академично приемливи изложения на историята на балканските култури или литератури (срв. [4] Йорданова 2005: 5). Дори в страни като България и Сърбия, трайно обвързващи своите национални традиции със спецификата на Полуострова, съществуват университетски курсове и научни тонове по история на

славянските и на западноевропейските литератури, докато Балканите остават в зоната на историческото, икономическото и политическото, но не и на културното осмисляне на вековното наследство. Явления като балканския езиков съюз и сходствата във фолклора също не подбуждат цялостен поглед върху местните словесни традиции.

Скептицизмът спрямо конструирането на история на балканските литератури има основания във факта, че за разлика от славянския и западноевропейския контекст, тук става дума за продукции, принадлежащи към съвършено различни езикови групи и намиращи се под огромното влияние на обособени, често конфронтиращи се културни и религиозни традиции¹. Ако към това се добавят и отликите в писмените системи, мисленето за Полуострова като ареал на взаимно свързани книжовни модели може да изглежда напълно изкуствена задача, в крайна сметка обслужваща краткосрочни идеологически нужди и изземваща изследователска територия от утвърдени дисциплини като класическата филология, медиевистиката, османистиката, славистиката и под.

Наред с това, за небалканеца понятието *Балкани* трудно може да се свърже с някакви конотации за културна значимост. При цялата си разнородност и неподатливост на окрупнителни съпоставки Полуостровът редовно е маркиран като зона на поне частична непълноценност спрямо модерна Европа². Тази схема обаче не е производна на Новото време. Далеч преди да получат съвременното си название, за редица представители на континента Балканите (или поне големи части от тях) са олицетворение на чуждото и страшното – земи на василевси и султани, на еретици и неверници. Действително Платон и Аристотел, Орфей и Александър Македонски остават недостижими еталони за философи, поети и пълководци, но обвързването им със стария елински свят все пак не води до отъждествяване с Балканите, докато – обратно – константинополските властелини от IX в. са мислени умалително като гръцки, а не ромейски императори. Вследствие на подобни нагласи Полуостровът се лишава от всякакви белези на престиж и универсализъм, за да се уплътняват значенията му на гранична, периферна и слабо значима за цивилизования свят област.

Горните щрихи могат лесно да бъдат атакувани като преднамерени и прекалено контрастни, но тяхното вековно наслояване в романските, германските, англоезичните и дори западнославянските култури може да бъде доказано с множество документи от исторически, политически, научен и литературен характер. Независимо от късното осъзнаване на Полуострова като обособена територия, както и от аргументите за механично свързване на местни книжовни традиции, проектирането на история на балканските литератури от днешна перспектива ми се стру-

¹ Подобни процеси в славянските литератури срв. [5] Карагъзов 1997: 155–163.

² За *балканизма* като мисловна карта, щампа с чести етикети за полуразвитост, полуцивилизованост и под. вж. [9] Тодорова 2011: 27–30.

ва напълно легитимен научен акт. Към такова становище насочват колкото съвременните възприятия на Балканите като ментална категория (повече или по-малко покриваща се с понятието Югоизточна Европа), толкова и безспорното обособяване на отделните културни формации в региона в съизмерване и конфронтация с непосредствените съседи. Трудно е например да се пренебрегне фактът, че нововъзникналите славянски държави и тяхната култура още в зародишна фаза се еманципират от византийския управленчески и културен модел в същата степен, в която черпят и дори пряко копират от това наследство. Наред с това, през продължителни периоди Полуостровът е последователно доминиран от две могъщи империи, а от края на XVIII в. е налице относителна синхрония в протичането на националните възраждания при тясно преплитане и заемане на литературни модели от съседните книжовници. Впоследствие периодът на националните държави, съвпадащ в културен план с процесите на модернизирание и европеизиране, също разкрива общи развойни черти. Показателно е обаче, че днес и широката читателска маса, и професионалният хуманитарист от Балканите знаят много повече за Блажени Августин и Тома Аквински, отколкото за Василий Велики и Григорий Палама; за Пиер Абелар, отколкото за Михаил Псел; цитират Шекспир и Молиер, Юго и Дикенс, Пушкин и Рилке, Достоевски и Стайнбек, докато позоваването върху значими творци от съседните традиции остава на показателно ниско равнище. Би ли допринесло очертаването на общия развой на балканските литератури за промяна на горната тенденция?

Тук искам да изложа няколко генерални съображения с оглед осмислянето на една синоптична, академично коректна история на балканските литератури. За целта частично се позовавам на възгледите си, изказани с оглед на българската литература в статията „Българската проблематика в рамките на академичното изучаване на балканските литератури: теоретически и методологически аспекти“ ([7] Риков 2018: 32–39). Практическият ми опит е почерпен от преподаването на тази дисциплина в Люблинския университет „Мария Кюри-Склодовска“ от 2012 г. до днес ([6] Риков 2015: 125–134).

Балканите – единство в противоположностите

Фактът, че няма етап в историята на Полуострова, в който да се установи пълна доминация на един езиково-културен модел или тясна съпоставимост в развой на отделни словесни традиции, в никакъв случай не следва да обезкуражава литературния историк. До днес Балканите са гореща точка на конфликти, включително и между книжовни модели, което води до съвместно функциониране на коренно различни жанрови системи, тематични регистри и генератори на символика. Нещо повече: убеден съм, че както при динамиката в историческия път,

така и в полето на литературата Полуостровът е център на конфронтационни практики, поддържащи низ от парадокси. До днес усвояването на словесната продукция в региона остава немислимо без отчитане на опозиции като *цивилизация – варварство, правOVERност – еретизъм, център – периферия, универсализъм – провинциалност*. Ако се търси фундаментът на балканската типичност в книжовността, то той, струва ми се, е тъкмо в доказаната невъзможност за утвърждаване на единствен модел, а оттам – в разнообразието от езикови норми, жанрови системи, тематичен обхват и оценностоявания на описваните явления.

В тясна връзка с горните схващания се намира и изкушението една частна литературна традиция (напр. византийската, българската или румънската) да бъде припозната за отправна точка, онагледяваща в миниатюрен вид процесите в целия регион. Балканистичният ракурс в литературознанието ще бъде автоматично отречен, ако открие като по-типична една традиция за сметка на други. Същото се отнася и до механичното съчетаване на частните истории в цялостно изложение. Дали суфийската поезия може да бъде успешно свеждана до типологически сходства с исихастските идеи, а модернистичната проблематика при К. Кавафис да се приравни с тази у Пенчо Славейков? Позволяват ли свършено различните представи за литературност и художественост в мюсюлманската традиция да бъдат синхронно съизмервани с гръко- и славяноезичните продукции в конкретен период? Допустимо ли е изобщо като критерий в изследователското полезрение да действа литературната фикция, след като словесното наследство на Балканите бележи трайно слаба чувствителност към тази категория, а самите термини за (художествена) литература, книжовност, въображаем свят и художественост, както и жанровите форми не са идентични дори в южнославянските култури?

Ако парадоксалността и разнородността могат да бъдат приети за съпътстващи фактори на различни равнища в обзорното представяне на балканските литератури, с все по-голяма настоятелност изпъква въпросът за терминологията и обхвата на самото понятие за литература в балкански контекст.

Критерии за литературност и жанров обхват на балканските литератури

Не е тайна, че съвременното литературознание в балканските страни е усвоило представи и термини за литературата, които онагледяват не собственото развитие, а обратно – понятия и критерии, навлизащи на Полуострова след XVIII в. от Западна Европа и Русия. Самите представи за изящна словесност и литературност (с категориите за художественост и фикционалност), за строго разграничаване на светска от църковна продукция, за лириката и нейните видове, склонността към фаворизиране на епоса като върхово достижение на литературния развой и под. чер-

таят пореден парадокс. Корените на европейската литературна мисъл действително изхождат от Аристотел и елинската ученост, но на Полуострова те се възвръщат в редакция, онагледяваща епохи и тенденции, съзрявали в небалканска среда. До XIX в. на Балканите се изживяват събития, които превръщат част от *собственото* (в териториално и езиково отношение) древно наследство в неразпознаваемо и оттам то се завръща вторично осмислено през филтъра на външна културна парадигма, която на свой ред претендира да бъде легитимният наследник на европейската античност³. Вследствие на това самото терминологично съдържание на понятието *литература* в съвременния български език се оказва, от една страна, неясно⁴, а от друга двойката *литература* – *художествена литература* (*книжовност* – *изящна словесност*) и нейните синонимни означения тепърва подлежат на специално проучване за обсега и функционирането им в останалите балкански езици.

С оглед на предотвратяването на многозначност под *литература* тук разбирам широкия обхват на всички писмени текстове и следователно като пълни синоними приемам понятията *книжовност* (*книжнина*) и (*изящна*) *словесност*. Също така съм дълбоко убеден, че синоптичното излагане на една история на балканските литератури не би било функционално, ако се ограничи единствено до художествените текстове, доколкото последните са само малка част от популярната, цитирана и преосмисляна във времето продукция на местните книжовни традиции. Действително, ако една бъдеща история на балканските литератури обхване единствено това, което се приема за изящно слово по линията „лирика – епос – драма“, тя би изглеждала с твърде ограничен текстов корпус и твърде изоставаща (догонваща) в сравнение с наследството на западноевропейската, но и на чешката и полските литература.

Обратно – това, което Балканите произвеждат като образци на словесността, често пъти изразява характерен стил, богата символика, новаторски похвати (с една дума – художествена изразителност) във философско, богословско, мемоарно, епистоларно или историческо съдържание. Казано иначе, ограничаването на балканските книжовни традиции до някакви „чисти“ художествени произведения категорично *няма да отрази* в цялост нито оценяваните като значими произведения, нито своеобразието от жанрове и теми в отделните исторически периоди. Проблемът за обхвата на литературата присъства и вътре в

---

³ Признавайки, че „поне географски, народите, образуващи балканската общност, несъмнено са преки наследници на античната култура“, Н. Аретов допълва: „Ренесансът подчертава основателните претенции на западноевропейските литератури да бъдат привилегировани наследници на античната цивилизация“ ([2] Аретов 1995: 64 и сл.).

⁴ До днес без изключение томовете със заглавие „История на българската литература“ по същество изследват художествената литература. Речниците отчитат принципната разлика между двете понятия, но общата практика е *литература* да се използва като пълен синоним на *художествена литература*.

отделните национални традиции. Така например независимо от уговорките „История славянобългарска“ не престава да бъде оценявана като ключово *литературно* постижение, а фейлетонният характер на цикъла за Бай Ганьо не пречи последният да се разглежда като уникален художествен персонаж. По същия модел открояването единствено на художествени текстове следва да отхвърли от литературната история целия пласт житийна книжнина, трактата „За буквите“ и редица други творби, за да се сведе до „изящни“ свидетелства като Азбучната молитва (друг е въпросът доколко тя е предимно художествено слово). Следва ли също Косовският цикъл, песните за Крали Марко, целият масив балкански балади (като пример за огромното влияние на фолклора върху местната писменост) да бъдат отхвърлени от литературния корпус поради факта, че това е устно народно творчество, записано много по-късно от налагането си в общностното съзнание? А нима Богородичният акатист и Покаяният канон на Андрей Критски, върховни примери за византийско поетическо изкуство, следва да бъдат зачеркнати, защото са текстове за църковна употреба? Същият проблем може да бъде формулиран по противоположен начин. Проповедите на Йоан Златоуст, Триадите на Григорий Палама далеч не са само ораторски и теологически документи, но представляват апогей на реториката и полемичната мисъл в своите епохи. Изключването им от корпуса на гръкоезичната литература с аргумента, че това са нехудожествени жанрове или документи от черковната сфера, би означавало балканските литератури да се оценяват с анахронични, външни и непригодни към местната специфика критерии.

Така както латинският е класическият език на юриспруденцията, гръцката мисъл *философства* и *богословства*, а средновековните южнославянски литератури *мисионерстват* в своя езиков ареал, присаждайки освен верските истини цял цивилизационен модел в доскоро варварска среда, балканските книжовни традиции следва да бъдат възприемани със своите специфични културни, жанрови и тематични особености, където отликите от руската, полската, френската, английската и скандинавските литератури могат да се окажат много повече от сходните процеси, форми и идеи. Фактът, че сред българи и сърби светска поезия се появява много късно, а румънската и албанската книжнина прохождат със значително закъснение спрямо книжнината на гръцки и славянските езици, не може да бъде довод за непълноценност на словесното им наследство. Национално категоризираните лингвистични и литературни явления на Балканите се коренят в мощни и универсалистични традиции като елинизма, латинската, византийската, старата славянска и османската книжнина, в митологията и фолклора, което поддържа широко отворен въпроса за континуитета и прякото наследяване на предходни постижения.

Въпреки условността на всички граници във фокусираната проблематика, прокарането на повече или по-малко категорични предели на

историографското поле е неизбежна задача. По изведения принцип на парадоксите, и тук фиксирането на темпоралния и териториалния обхват на балканските явления извежда нерешими въпроси освен ако не се прибегне до широки компромиси.

Териториалният обхват на балканските литератури

Дори да се постигне хипотетичен консенсус в споровете на историци, географи и политически дейци⁵, проблемът за пространствените граници на Полуострова притежава специфични аспекти за литературоведа. Ако разглеждаме Балканите като регион на повече или по-малко взаимно свързани културни формации, трябва чистосърдечно да се признае, че *нито един* фундамент не покрива изцяло тяхната територия. Заради това като най-приемлива изглежда идеята за съчетаване на *съвкупност от цивилизационни фактори*, които очертават възможното историографско поле, без нито един от тези фактори да е в състояние да претендира за изключителност. За такива съм склонен да открия елинската и елинистичната експанзия в конфронтация с многочислените варварски общности (доминация на старогръцкия език), романизацията на Полуострова (доминация на латинския), вековното състояние на огромни части от региона на северозападни провинции на Византия и Османската империя, разпространението на славянската писменост, влиянието на италиийски и немскоезични колонизатори, превръщащо Балканите в гранична зона на романо- и немскоезичното разпространение, дълговечното съжителство и стълкновения между три могъщи религиозни традиции (православната, католическата и османския ислям) заедно с безчислени неортодоксални движения и школи, огромното значение на езика и писмеността при формирането на общностна идентичност, дългия процес на национално обособяване, вървящ ръка за ръка, от една страна, с национализма, а от друга – с нарастващото след XVIII в. чувство за всестранна изостаналост и изолация на региона от европейския свят.

Изброените фактори не следват строга последователност, нито се ограничават до конкретни области на Полуострова. Може би най-оправдано е тяхното отчитане да протича чрез наслагването им върху територията на региона без резки хронологични цезури. Още повече, че в разглеждания случай е невъзможно да се открият пространства, където доминацията на един от споменатите фактори изключва друг. В крайна сметка Балканите са такава зона, в чиито градове в един и същ момент е било възможно в конака да се съставя диванска поезия, в училището да се преписва Плутарх, в съседна къща тайно да се съчиняват бунтовни поеми на все още ненормирана писменост, камбанарии и минарета да

⁵ Краен пример за Балканите като *несъществуващ полуостров* вж. [10] Фелетар 2010: 29–30.

призовават верните към богослужение на сакрален език, докато в кръчмата някой медда разказва за новите Лейла и Мажнун, а на чаршията глъчката от театъра карагъоз(ис) се смесва с гласа на народен певец.

Казано накратко, една литературна история на Балканите има основания да включи земите на днешна България, Гърция, Албания, Европейска Турция, Румъния и бивша Югославия. Тук причислявам и словенската литература (най-спорното *балканско* литературно пространство), и книжовното наследство на Адриатическото крайбрежие и Молдовското княжество, доколкото там активните отношения с южнославянския свят и (в последните два случая) византийските и османските влияния не подлежат на подценяване. И ако пространственият обхват на Полуострова не може да бъде фиксиран без уговорки, далеч по-предизвикателно пред литературния историк стои въпросът за началото на книжовните традиции, определяни като балкански.

Кога започва историята на балканските литератури?

Няма нищо по-логично от начеване на разказа за словесното наследство на Полуострова с първите установени писмени паметници на неговата територия. В същото време въпросът крие поне две други сериозни предизвикателства. Едното от тях засяга въпроса за действителното обособяване на региона като специфична, цялостно възприемана територия – както според нейните обитатели, така и за външните наблюдатели. Тук не може да се пренебрегне тезата на Мария Тодорова, че Полуостровът добива своята идентичност едва благодарение на Османската империя ([8] Тодорова 2008: 347–348). Ако пък приемем и мнението на Андрию Вахтел, че *класическите Балкани* вече са окончателно *дебалканизирани* ([3] Вахтел 2010: 15, 128), ще се окажем заставени да търсим типично балканското в периода най-много от XIV до средата на XX в., при това затваряйки се в границите на т. нар. Европейска Турция. Това ли е обаче най-същественният период за различните книжовни продукции от Полуострова, които днес се квалифицират като балкански? И разумно ли е да се говори за балканско там, където липсва ислямско влияние?

Не може да има никакъв спор, че както понятието *Балкани*, така и отъждествяването на конкретни общности с региона се появяват далеч след османската инвазия, както и че това идентифициране не е траен, а пулсиращ процес, подвластен на идеологически предпоставки, политически амбиции и лични желания за ограждане на някакво свое пространство от недружелюбните съседи⁶. Оттук всякакви претенции

⁶ В статията „Българско, балканско и славянско в химна *Кирил и Методий* от Стоян Михайловски“ (Алманах „Извор“ 2018. Русе, 2018, кн. XXV, с. 96–102) се опитах да изведа тезата, че когато говори за борба и страдание, българската литература употребява предимно асоциации с Балкана, а когато се настоява върху културен градеж и национален престиж, асоциациите водят главно към славянския свят.

за конструиране на общ разказ за балканските литератури, включително и настоящите разсъждения, онагледяват съвършено разнородни процеси, които едва *post factum* и в неизменно условна степен може да се квалифицират като балкански. Да се допуска какъвто и да е балканоцентризъм или изключителна принадлежност не към отделни култури, исторически и политически формации, а към региона като такъв, би било във всеки случай смехотворно.

Другото предизвикателство е от прагматично естество. Античното наследство е фундамент на западноевропейската цивилизация и като такова се преподава в различни дисциплини в средните и висшите училища по целия свят. Освен това и елинският, и елинистичният свят са центрирани в Средиземноморието, като не държат сметка за териториални цялости като Европа и Азия, камо ли за Балканите. Това е, струва ми се, основен подтик в теориите, които поначало не свързват гръцките земи с регионалното понятие. Безспорно, задача на литературните историци остава да установят в каква степен може да се говори за балкански черти в древни текстове, възникнали на Полуострова.

Воден от различни съображения, в своите курсове по история на балканските литератури в Люблинския университет бях заставен да установя една колкото условна, толкова и отчетлива цезура, от която да започне коментарът на избрани явления. Поради ограниченото време (30 часа лекции и 30 – за семинарни занятия в рамките на 4 семестъра), входното ниво на студентите (с базисна информация за старогръцката словесност от гимназиалното образование) и спецификата на специалността *балканистика*, насочена към практическа подготовка и ситуиране на явленията в славянски и централноевропейски контекст, заложих на една компромисна точка с пълното съзнание за нейната атакуемост. За повратен момент, от който балканските литератури и култури се откъсват от своето класическо полисно или безписмено варварско битие, за да се превърнат в трасн (макар само *в потенция*) *столичен хинтерланд*, приемам установяването на римската столица в Константинопол (330 г.). Движещ аргумент тук *не е* самото събитие на основаването на града, нито въздигането на политическия център в крайната точка на Полуострова, а символичното ознаменуване на процеси, с които от IV в. империята се нагърбва, за да приобщи варварите към своята идеология, религия и култура. Сред тези процеси за ключов приемам цивилизационното преображение, каквото е институционализираната християнизация с всички широки последствия в книжовната практика.

В подкрепа на горния избор стои и извеждането на явления и културни герои с максимално влияние върху целия регион. Ето защо като изходен пункт в преподаването на балкански литератури във водения курс приемам творчеството на Тримата светители (Йоан Златоуст, Василий Велики и Григорий Богослов) и Александрията. Първите оставят богати и образцови в жанрово и тематично отношение текстове, които

впоследствие се разпространяват и модифицират чрез множество преводи. Писани от антиохийци и кападокийци, те олицетворяват *новата* елинска мисъл, докато в тематичен план засягат и образа на столицата – могъщ космополитен център, средоточие на Изток и Запад, но същевременно (от днешна перспектива) неделима част от Полуострова. На свой ред историята за Александър (със славянски превод може би още от X в.) прави от историческия владетел литературен персонаж, чийто модел ще трансформират по-късните фигури на изключителни герои (Дигенис Акрит, княз Лазар, Крали Марко, Скендербей и др.). Парадоксално или не това са авторите и персонажите с непрекъсната популярност и авторитет по балканските земи, за разлика от античните творци и творби.

Конструирането на цялостна балканска книжовна история, разбира се, не е непременно зависимо от прагматичните аспекти в един академичен лекционен курс. Доколкото обаче изобщо може да се търси долна граница на явленията, като например възникването на полисната система, налагането на османската власт върху традиционни християнски общности, периода на националните възраждания или дори държавната независимост на доскорошните имперски територии, то средата на четвъртото столетие също има своята логика. А ако се настоява литературната история да приложи строго литературни критерии, за такива могат да бъдат посочени налагането на кодекса над свитъка, универсализирането на посланията в текстовете на гръцки език (вече отправяни не единствено към учените елини, но към всички читатели – слушатели – *братя*) и превеждането на тези текстове на варварски езици, формирането на идеалния образ на благоверния владетел (Константин), проповедника (Йоан Златоуст) и под. (срв. [1] Аверкинцев 2000: 198), интензивното разпространение на жанрове като проповедта, черковната поезия, което обяснява по-късния скок от оскъдни епиграфски свидетелства към буйно развилата се славянска писменост. Тук трябва да се търсят и корените на типичната балканска литературна специфика, която ще се разкрие в съществуването на няколко книжовни традиции.

Споделяйки тезата на Калин Янакиев, намирам за уместно прилагането ѝ към Балканите и техния книжовен развой („едно човечество в историческия ... смисъл на тази дума, до XV в. практически няма. Има различни политико-културни образувания (цивилизации), които живеят и се развиват подчертано самостоятелно и обособено. Поради което и имат самостоятелни *истории*, които не могат да образуват единна *световна* история. *Светът* няма история до края на XV в. Има *истории* в него, но *той* няма история.“ [11] Янакиев 2012: 51). На базата на изказания модел *балкански* литературните традиции от Полуострова стават едва *post factum* в оптиката на оценители и (далеч не само литературни) визионери. Разглеждането им извън наследството на Атина, Византия, Света гора и Османската империя също е *в зависимост от проектите*, на които се подчинява конструирането на такъв разказ. В този смисъл

за модерната балканска словесност може да се говори като за самобитни явления, възникнали на основата на националнообединителни идеи. Но такъв ракурс автоматично се излага на обвинения в опростителство, чиито идеологически предпоставки са *да отделят балканското* от всякакви точки на цивилизационен престиж, т.е. да обслужват тезата за периферността на района и неговата културна непълноценност.

Наред с въпроса за темпоралния обхват на балканската словесност, литературният историк е заставен да търси компромис дори при най-грубата периодизация на явленията.

Проблемите около периодизацията

Обичайната практика на литературоведите е да прибегват или до дележ по исторически епохи (което активира съответните упреци за несъответствие между външни критерии и действителен словесен развой), или към по-прецизно разграничими литературни периоди. В европейски контекст схемата е относително стабилна (Античност – Средновековие – Ренесанс (хуманизъм) – барок – Просвещение – Романтизъм – национални възраждания – реализъм – модернизъм – авангардни течения – постмодернизъм). Как може да изглежда *приемливото* обособяване на крупни периоди в балканския литературен развой, отчитащ византийската, османската и новосъздадените славянски, румънска, албанска традиция, при положение че продукцията на толкова различни езици е така разнородна?

Обособявайки като отделен проблем античното творчество, включително ранните епиграфски паметници и съвременното знание за възникване на писменост сред варварските племена, периодът на *византийска доминация* (IV–XV в.) е в състояние да обхване и зараждащата се славянска книжовност. Разбира се, последната изисква собствен фокус, но като тематика, ценностна ориентация и стилови особености може да бъде пълноценно усвоена от външния поглед именно в тясна връзка с гръкоезичната продукция.

Следваща епоха в развитието на местните традиции съм склонен да обособя като *период на османската доминация* (XV–XIX в.). Тук нямам предвид политическите прекроявания, а крахът на християнската империя като грандиозен културен феномен, включително с изместването на водещите книжовни центрове в провинциални манастири. От своя страна Полуостровът приема съвършено нови словесни традиции, които се разпространяват практически без ограничения в две водещи форми: на високата османска (диванска) литература и на турското народното творчество. И в двете арабските, персийските и малоазийските влияния допълнително ориентализират регионалните практики. Периодът ще се окаже най-динамичният в литературно отношение отрязък, щом в неговите рамки попаднат още хуманистични-

те и ренесансово-бароковите явления, развиващи се успоредно с пост-византийската и османските традиции главно под италиански влияния в Далмация и Молдова. Тук е мястото и на фолклорното наследство, което постепенно бива записвано от ревнителите на народната старина, за да се превърне в литература. Именно това наследство гради мост към следващата епоха – тази на националните възраждания.

Поради спецификата на различните традиции раждането на националните общности в литературата отразява и в същността, и в обичайните си наименования просвещенски, романтически, дори реалистически черти. Все пак за най-оправдано приемам извеждането на епохата под знаменателя на *националните възраждания* в рамките на XVIII и XIX в. (с уговорката за условна горна граница, напр. в случая с албанската книжовност). Точно в тази епоха може да се установи най-отчетливо идеята за балканска общност (независимо от модификациите и практическата ѝ неприложимост). Паралелно с този вътрешнообособяващ принцип, в същия период се разпознават и първите мощни сигнали за европеизиране и въвеждане на западноевропейски модели в културната и литературната практика, включително с ново рязко пресектуриране на жанровата система.

По очертаните критерии, пореден етап в словесната история на Балканите може да се обособи от края на XIX в. като епоха на модерността или на националните литератури. Освен че отделните народи последователно извоюват държавна независимост, а литературният живот се интензифицира и институционализира по съвършено нови критерии, това е и времето на ключови преобразования: *за първи път* на Балканите с последователност и строгост се изживява делението на художествена литература и книжнина, фикционалността добива статут на водещ белег за литературност, а местните творци се съизмерват с Шекспир, Молиер, Русо, Пушкин, Дикенс, Достоевски. Освен това авторите окончателно престават да бъдат народни бардове. Нещо повече – това е епохата, в която *светът* вече не означава съседните народи, а *обезателно* обхваща цивилизованите държави на немци, французи, англичани и американци.

Вътрешната динамика на модерната епоха естествено е делима на различни направления (модерните и на Полуострова *-изми*) и периоди (балканските и световните войни, комунистическия и посткомунистическия). Тя обаче може да се проследи чрез успоредяването на отделните национални традиции без строго фиксиране на ограничители, губещи се в максимално окрупнената оптика.

Така предложената периодизация на една хипотетична обща история на балканските литератури крие *поне две базисни характеристики*. Първата от тях е свързана с отказ от бинарния принцип *религиозна – светска литература*. Тази разграничителна линия – трябва дебело да се подчертае – *няма* съществена стойност за продукциите на Полу-

острова нито в техния християнски, нито в мюсюлманския им вариант. Формулирано като въпрос: нима „Молитва срещу турците“ на Марко Марулич и „Сълзите на блудния син“ на Иван Гундулич са стриктно *лаически* и *художествени* произведения, или подстъпите към тяхното значение *далеч надхвърлят* тези сфери? Или още по-назад във времето, може ли изобщо да се говори за граница между религиозно (черковно) и светско в „Азбучна молитва“ или „Слово за любовта“ на Стефан Лазаревич, или в суфийската поезия? Нужно е да се заяви и това, че клишираното противопоставяне между религиозна и лаическа словесност не отчита ключовото присъствие на фолклора, който през целия XIX в. остава *жива устна култура* паралелно с неговото записване и инструментализиране като дял от литературното наследство (в огромна част от случаите с патриотични цели).

Втората очевидна особеност на предложената периодизация е, че тя говори за последователност от епохи със *застъпващ се обхват*. Няма как да бъде другояче, след като отделните традиции се развиват относително самостоятелно и често успоредно със съперничащи модели.

Каквато и подялба на епохи и вътрешни етапи да се приложи към книжовността на Полуострова, е ясно, че привържениците на балканската специфика имат основания да провиждат интерференции, общи модели и синхронизация в развитието на отделните традиции, докато скептиците – тъкмо обратно – лесно могат да доказват, че във всяка епоха Балканите обединяват отделни, самостоятелни и със завидна стабилност литературни практики, които принадлежат към крупни, надрегионални културни формации. За последните навярно би било напълно некоректно търсенето на балканска физиономичност в класическите постижения на Византия (включително в писанията на атонските отци) или на диванската словесност, а древната и новогръцката култура следва да се отнася (в своя континуитет и оразличаване) към широкия елиноезичен ареал. Предполагам, че убедените отрицатели на някаква по-изразителна балканска специфика в преднационалния литературен развой едва ли могат да бъдат оборени с какъвто и да е аргумент за вътрешноприсъщ, териториален или темпорален маркер за типичност. Трудно може да се отрече обаче, че когато от XVIII в. модерните книжовни традиции залагат на националния принцип, е невъзможно самотитността на същите традиции да се обясни извън идеята за Балканите и тяхната древност. Към това, изобретяването на славно минало е твърд щрих на зараждащите се местни национални литератури. Във връзка с него отсичането на старината заради нейната безспорна положеност в много по-широки от Полуострова културни сфери все пак не отменя нуждата миналото на региона да се обхваща в неговата максимална времева разтегливост. Това важи много повече при изясняването на литературни и културни явления, отколкото при типологизирането на политически тенденции.

Въпросът за перспективата: за кого се създава литературна история?

Независимо от своята научна издържаност всяка литературна история съдържа в недрата си подтик към *сюжетиране*, което гради повече или по-малко завършен *разказ*. Това, по личното ми мнение, никак не прави проекта по-слабо научен, но не отстранява въпроса *за кого е предназначено* конструирането на този разказ? Естествено, такъв проект е под постоянен риск да служи като идеологически инструмент за обосноваване на значимостта на една и незначителността на съседна традиция. Разбира се, той може да се състави с оглед на взаимното, академично коректно и плуралистично осмисляне на полуостровната самобитност и да е насочен главно към изкушенията в балканската словесност носители на същите тези традиции. Както и да е обърната към местните възприематели, все пак съм убеден, че една възможна история на балканските литератури е длъжна да бъде написана *с оглед на външните анализатори* на региона: от една страна, представители на западноевропейски, американски и рускоезични научни школи, а от друга, това да бъдат професионалисти от различни сфери: политици, икономически стратегии, хуманитаристи от най-широк спектър (историчи, културолози, специалисти по западноевропейски, славянски, германски, англоезични литератури, византинисти, османисти, тюрколози, теолози)⁷. Само по такъв начин може да се парира естественият скептицизъм, че новата академична територия изземва („краде“) изследователски полета от дълготрайно престижни дисциплини. Особено съществено е извоюването на балканистичен поглед *без предзададени* оценъчни критерии. Факт е, че немалко общи изследвания върху Полуострова наред със своята коректност, методологическо и изворно богатство, в крайна сметка третират тематиката в съответствие с школовка и ракурси, които местният поглед отчита за непригодни към себе си. Последното води до често несъзнаваното и винаги слабо продуктивно *колонизиране* на балканската словесност още преди тя да е огледана в цялост.

Ако обаче се отказва от национално обагрен ракурс и предзададени жанрово-тематични рамки, *какъв подход* следва да приеме литературоведът? Стремешът към изработване на собствена методология, към някакъв *балканоцентризъм* е може би логичен и дори похвален, но във всички случаи остава методологически неразработен и непроверен в практиката. Оправдано ли е да се приеме за възможен балканистичен ракурс, следващ предложената по-горе концепция за наслагване на съв-

⁷ Във връзка с това приемам за неправомерни определения като *нашата литература* и *родната книжнина*, споменаването на автори с малките им имена (Алеко, Вук, Димчо), схемата на *напреднали* и *изоставаци* литератури (напр. спрямо достигането до ренесансови или патриотични тенденции), прилагането на категорията *ориенталски* изключително към турски, османски, ислямски явления, взаимната заменяемост на *византийски* с *християнски* и на *турски* с *мюсюлмански*.

купност от цивилизационни фактори, който ще ползва класическата филология, византистиката, османистиката и националните филологии като помощни науки, без да се отъждествява с тях? Дори такива предположения да получат потвърждение, неизбежно е да се отчете пореден изходен въпрос – този за самото историографиране.

Възможности пред историографския подход

Придържането към общобалканска перспектива не елиминира колебанията спрямо *текстовите предпочитания* при онагледяване на значими явления. Така например е логично една описателна линия да върви по най-популярните, най-физиономични и най-цитирани в даден период и културна среда произведения (такава би поставила напр. Косовския пред Кралимарковия цикъл при извеждане на сръбската уникалност). Друга би търсила повишена значимост в свидетелствата за най-силна интерференция между няколко местни традиции, независимо от престижа на творбите (напр. балканските редакции на Александрията и Кралимарковия цикъл за сметка на Косовския). Трета перспектива би позволила изтъкването на автори, творби и явления, които във върховна степен разкриват общобалкански характер встрани от националните парадигми (напр. баладичните сюжети като по-всеобхватни от Косовския или Кралимарковия цикъл). Коя от тези линии е най-адекватна в историографски план, или трябва да се разчита на тяхното съчетаване? Отговор на този въпрос едва ли може да бъде даден предварително.

Убеден съм също така, че при всички случаи балканистичният ракурс не може да слугува, но и не бива да бяга от отчитането на вътрешнонационалните контексти. Казано образно, Бай Ганьо не следва да бъде предпочитан пред Зорба, защото символизира *homo balkanicus* в по-ярка степен от виталния грък; типове на Нушич и Караджале не следва да се изтъкват като по-обхватни от тези на Г. Ксенопулос или Р. Н. Гюнтекин заради по-осезаемия регионализъм при вторите; световното признание за Орхан Памук не бива да отбива светлината от М. Павич, Д. Угрешич или Г. Господинов в осмислянето на балканския постмодернизъм. В обратен план, уникалността у К. Кавафис, Иво Андрич и М. Елиаде не ги прави повече световни, отколкото балкански творци.

Неизбежно положение в балканистичния ракурс обаче се оказва отказът от сляпо възпроизвеждане на националните литературни канони, доколкото те не просто монументализират родната традиция, но правят това с оценъчни (най-често недружелюбни) погледи към съседските дворове.

И накрая, ако хипотетичната обща история на балканските литератури изобщо си струва труда, какви биха били главните ползи от такова начинание? Вярвам, че преди всичко ще бъдат маркирани неподозирани допирни точки, които ще разклатят едни, а ще затвърдят други

явления в националните традиции. Освен това отделни самотници на книжовното поле могат да се сдобият със свои събратя, отстоящи доста по-близо от Париж, Лондон, Виена или Стокхолм. Редица постижения, изтъквани като уникални, със сигурност ще се окажат напълно закономерни и епигонски на общобалканския фон, докато пренареждането на пластове в рамките на една частна традиция би позволило на забравени фигури да означат новаторски дух в мащабите на целия Полуостров. Може би най-смелото пожелание е чрез такъв исторически обзор самите Балкани да затвърдят мястото си на самобитен регион и в литературно отношение, изследванията върху тях да придобият прецизна, проверена във времето методология, а резултатът да доведе до широк консенсус на местни и външни оценители.

Литература

- [1] Аверинцев 2000: Аверинцев, С. Западно-източният генезис на средновековните византийски литературни канони. В: Аверинцев, С. *Ранновизантийската литература. Традиции и поетика*. София: Тавор, 2000, 179–229.
- [2] Аретов 1995: Аретов, Н. *Българското възраждане и Европа*. София: Кралица Маб, 1995. <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=38&WorkID=4536&Level=3>.
- [3] Вахтел 2010: Вахтел, А. Б. *Балканите в световната история*. София: Рива, 2010.
- [4] Йорданова 2005: Йорданова, Ю. Записки по балканските литератури. // *Литературен вестник*, 25.–31.05.2005, № 19, с. 5.
- [5] Карагъзов 1997: Карагъзов, П. Интеграция и дезинтеграция в литературните процеси на славяните. В: Карагъзов, П. *Някогашните славяни днес*. София: Славика, 1997, с. 155–163.
- [6] Риков 2015: Риков, К. Новата специалност Балканистика в Люблинския университет – образователни, научни и културни предизвикателства. В: А. Kovacheva & P. Borowiak, eds. *Bulgaria – tradycyjna i nowoczesna*. Poznań: Maiuscula, 2015, pp. 125–134.
- [7] Риков 2018: Риков, К. Българската проблематика в рамките на академичното изучаване на балканските литератури: теоретически и методологически аспекти. // *Езиков свят (Orbis Linguarum)*, 2018, No 2 (Vol. 16), с. 32–39.
- [8] Тодорова 2008: Todorova, M. *Balkany wyobrażone*. Wołowiec: Wyd. Czarne, 2008.
- [9] Тодорова 2011: Тодорова, М. Европейски пространства: как мислим за Балканите? В: Тодорова, М. *България, Балканите, светът: идеи, процеси, събития*. София: Просвета, 2011, с. 17–47.
- [10] Фелетар 2010: Feletar, D. *Zablude nepostojećeg poluotoka*. // *Društvene obavijesti*, 2010, No 106, s. 29–30, http://www.hkz-kkv.ch/documents/DO_106_pdf.pdf.
- [11] Янакиев 2012: Янакиев, К. *Светът на Средновековието. Генезис, история, общество* (Университетски курс лекции). София: Комуниас, 2012.